

In this work you can see Sun Yatsen's three principles of developing and achievements Taiwan. By this work I

want to tell you about Taiwan's economical and trade achievements after using these principles.

Н. Құдайбергенова

ҚЫТАЙ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНДЕ КУН ЦЗЫ ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫ

Бүгінгі таңда Шығыс мәдениетіне, философиясына деген қызығушылық артуда. Шығыс мұрасын зерттей отырып тарихи тәжірбиені дұрыс ұғынамыз, шығыс пен батыс бағдарын салыстыра отырып дүниетанымдық деңгейімізді жоғарлатамыз.

Шығыс философиясы дегеніміз күні бүгінге дейін өмірлік мағынасын өрбітіп келе жатқан үш үлкен өркениеттің – үнді, қытай, мұсылман өркениеттердің аясында қалыптасқан, тарлаған философиялық дәстүрлердің шартты жиынтығы. Шығыс философиясының кең етек жайған тарихи кеңістігі, мәдени ортасы, әлеуметтік негізі бар.

Кун Цзы - Шығыс философиясындағы, Қытай халқының мәдениетіндегі аса көрнекті ойшылдардың бірі. Ол Қытай, Жапония, Корея, Вьетнам сияқты елдер кіретін киыршығыс өркениетінің қалыптасуына негіз болды. Ұлы ғұлама ілімі осы мемлекеттер халқының ұлттық мінез-құлықтарының, ойлау жүйесінің қалыптасуына терең әсер етті. Бұл мемлекеттерді қазіргі таңда конфуцийшілдік мәдени аймақ мемлекеттері деп атаймыз

Кун Цзы – бұл әуелі ұлы этикалық дәстүр, Шуцзин жинағында бекітілген Яо, Шун, Юя даналығы. Ұлы ғұлама өз ілімінде ежелгі, өнегелі этикалық қағидаларды өзгерген заман талабына сай икемдей алған. Кун Цзы ілімі қытайлықтардың менталитетін, өмір сүру салтын, құндылықтық бағдарын анықтады. Бұл күні бүгінге дейін Конфуцийшілдік мәдени аймаққа кіретін мемлекеттерде сезіледі. Осы себептен «қытайлық-конфуциялық өркениет» тіркесін жиі кездестіруге болады. Әрине қытайлық-конфуциялық өркениеттің өзіне ғана тән бірқатар ерекшеліктерін келтіруге болады. Біріншіден конфуциялық дәстүр адамның өзін-өзі тәрбиелейтін этикаға, қоғамға іштей үйлесімділікті орнатуға ұмтылатын әлеуметті қолдауға бағытталған. Сонымен бірге үлкеннің кішіге деген қамқорлығына, кішілерге үлкендердің ақыл-көңесін ықыласпен тыңдатқызатын, құрметтеткізетін тәлім-тәрбиеге үлкен мән береді. Кун Цзының адамдарға бірдей мүмкіншілік беру идеясы әлеуметтік теңдік, әлеуметтік әділеттілік мәселесіне айналды [8, т. 14, 97].

Ұлы ғұлама қалыптастырған құндылықтар мәнін түсіну үшін, біраз тарихқа үңілу қажет.

Чжоу дәуіріндегі Қытайда (б.з.д. VI ғ.) ауқымды саяси-әлеуметтік өзгерістер орын алды. Чжоулық билеуші-ван өзін Аспанның жердегі Ұлы ретінде бас әулиелік қызметті атқарып жатса да, оның үкіметі де, беделі де ыдырай бастады. Тайпалар арасындағы қан төгістен патриархалды-қандас қатынастар әлсірей бастады, тұқымдас шонжарлардың билігі ыдырады. Оның орнына бір орталыққа ұйымдасқан тәртіп енді.

Көне қытайлық деректер Чуньцюда айтылғандай, б.з.д. VIII-V ғ. Қытайда билік, байлық және ықпал үшін күресте тіпті ағйын-туысқандар бірін-бірі аямай, өздерін-өздері өлтіруден таянбаған. Отбасы мен тұрмыстағы көне дәстүрдің ыдырауы, топ-топпен тайпалар арасындағы ымырасыз күрестер, шонжарлардың сатқыншылығы мен тойымсыздығы, қарапайым халықтың кедейленуі мен қайғысы – мұның бәрі қиыншылықты көбейтті. Кейде тіпті ескі салтқа деген наразылыққа толы, сыни көзқарастарды ұшқындатты. Бұл жағдайға қарсы жаңа идеялар туындады, жаңа түсінік пен көзқарастар іздеушілер қатары толды.

Чжоулық Қытайдағы үйлесімділік идеалы мен тәртіп туралы көзқарастар әртүрлі болды. Мақсаттары мен амал-тәсілдері бір-біріне ұқсамайтын екі үлгіні атап өтуге болады. Біреуі Чжоу-Лу үлгісі, ал екіншісі Ци-Цзин үлгісі. Осы екі үлгінің өзара бақталастар туындатқан ерекшеліктері мен ұқсастықтары болды.

Чжоу үйі немесе ванның домені Чуньцю кезеңінде әуелгі ықпалын жоғалтқан болатын. Осыдан көнені аңсау, ежелгі дәстүрлер мен қағидаларды қатаң сақтау пайда болды. Бұл бір жағынан патшаға билік жүргізу құқығы және артықшылықтар берді. Лу билеушілері ежелгі дәстүрлерді қастерлеп, оларды үнемі орындаған. Ван үйімен туысқандығы мен мүдделердің ортақтығы, екі мемлекетті бір-біріне жақындатып, чжоу-лу идеалдар үлгісінің пайда болуына себепші болған. Бұл үлгінің бүкей-шүкейлі зерттелуі, тереңдетілген жаңа түсіндірмелерге ие болуы Кун Цзы есімімен байланыстырылады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей чжоу-лу үлгісі көнені құрметтеуге негізделді. Яғни ежелгі дәстүрлерді орындау, билік тиімділігін мойындау, мұрагер аксүйектерді құрметтеу, мемлекет құрудың патерналистік формуласын дәріптеу

(мемлекет-отбасы; билеуші-әке), үйлесімдікке этика арқылы жету, ежелгі өсиеттерге құлақ асу.

Цзи-цзин үлгісі чжоу-лу үлгісіне қарама-қарсы болды. Ол нақты жағдайға, күштің билігіне, реформаларға негізделді. Ци патшалығында реформатор Гуан Чжунмен және Цзин елінде Вэнь-гунмен ескілікті реформалау патшалықтардың күшеюіне жол ашатын бағыт болып саналды. Қарастырылған екі үлгі арасында келесідей ұқсастықтар байқауға болады: екі үлгі де орталықтандырылған мемлекеттің ықпалы мен тәртібін дәріптеген. Екі үлгінің де жақтаушылары халық кез-келген мемлекеттің іргесі, мемлекет халыққа қамқор болу керек деген көзқарасты ұстанды. Бірақ ұқсастықтарына қарамастан, біріншісі - патерналистік әдістерді ұсынды, екіншісі - күш көрсетуді. Ортақ мақсатқа жетудегі идеялар қатығысы бірнеше ғасырға созылды. Жалпы Чжанго кезеңі Қытай тарихында интеллектуалды бақталасқа толы кезең болды.

Кун Цзы қоғам, мемлекет, адам туралы ойларын ең алғаш болып зерделеп жеткізгендердің бірі. Үйлесімдік пен тұрақтылық жолында идеологиялық құндылықтардың чжоу-лу үлгісіне және этикалық қағидалардың басымдылығына сүйене отырып, ол эволюцияның тиімді негізі ретінде үздіксіз өзіңді жетілдіру – адамның, қоғамның, мемлекеттің принципі ұсынды. Жетілдірудің әдіснамасы мен құрылымы – көне даналыққа негізделген этикалық және салт-жора қағидаларын қатаң сақтау. Бұл туралы Луньюй трактатында: «Жеткіземен, жаратпаймын; ежелгіге сенемін және оны жақсы көремін», - деп жазылған.

Адам табиғаты Кун Цзы философиясындағы басты мәселелердің бірі. «Аспан адамға нені сыйласа, ол адамның табиғатын құрайды» («Ли Цзи»).

Кун Цзы адамдардың түрлі әрекеттеріне талдау жасай отырып, оларды не ынталандыратынын түсінуге күш жұмсады. «Байлық пен беделге адамдардың барлығы да ұмтылады. Егер осы мақсатқа жеткізетін Дао-Жол анықталынбаса, адамдар дегеніне жете алмайды. Кедейлік пен жек көру – барлық адамдардың ұнатпайтыны осы. Егер жағымсыздықтардан құтылдыратын Дао-Жол айқындалынбаса, онада адам кемтарлықтан құтыла алмайды [1, 228]. Ғұлама осы екі ынта адам болмысына табиғатынан тән деп есептеді. Сондықтан олар тек жеке адамның ғана емес, тұтас этностың мінез-құлықтарының қалыптасуына әсер етеді.

Адамға үнемі тыныштық бермейтін төрт ұмтылысты Кун Цзы тізіп өтеді. Олар – *жасын ұзартпақ, даңққа ұмтылған, қоғамда орнын таппақ, байлыққа деген ұмтылыс*. Осы атақты

нәрсеге жеткендер рухтан тартынады, күштен сескенеді, адамнан қорқады, жазадан қауіптенеді [4, 128].

Ғұлама бірқатар тұжырымдарында Дао ұғымын қолданылады. Дао дегеніміз не? Дао – бұл Қытайдағы ежелгі философиялық, саяси-этикалық ойлардың негізгі категориясы. Қалыптасқан дәстүр бойынша Дао ұғымын қалыптастырған Лао Цзы. Даостық және Кун Цзылық даоның қандай айырмашылықтары бар деген сауал туындайды. Лао Цзы тұжырымдаған дао космостық бостықта пайда болған. Ал Кун Цзы тұжырымдаған дао отбасылық қатынастар мен парасатты ер бейнесінен бастау алады. Ғұлама іліміндегі дао ұғымы антропогенді сипатта болып, адам әрекетінде көрініс табады.

Сонымен, Кун Цзы өз ілімінде *дао* категориясын үйлесімді қоғам қалыптастыру үшін және сол қоғамның негізін құрайтын адамдар ұстанатын құндылықтар жүйесін құрастыру үшін шебер қолданған.

Кун Цзы іліміндегі негізгі категория – бұл «*жэнь*». Графикалық тұрғыдан бұл иероглиф екі бөліктен құралған: сол жағындағысы – «адам», оң жағындағысы – «екі». Осы екі графема қосылып сөзбе-сөз «екі адам» деген мағына береді, яғни иероглифтің 仁 жазылуының өзінде адамдар қатынасы идеясы жатыр. *Жэнь* ұғымына «адамсүйгіштік», «адамгершілік» деген түсініктер беруге болады. Ғұлама пайымдауларындағы бұл категорияға берген түсініктері әртүрлі: «адамсүйгіштік», «Аспан асты елінде – «өз-өзін жену арқылы, қағидаларға оралу(сөзі мен ісінде) принципі арқылы бес [нәрсені] іске асыра білу – қадір-қасиет, жомарттылық, сенім, зеректілік, мейірімділік». Басқаларға үлгі болу - егер аяғыңа берік тұрғың келсе, өзге де аяғына берік тұратындай жаса. Егер ісің жақсы жүрсін десен, өзгенің де ісі жақсы жүретіндей жаса. Осындай адам үлгі бола алады. Ол туралы – «адам сүю» өнерін меңгерген деп айтуға болады» [«Луньюй» VI, 30].

Адамгершілік (рақымдылық) пен тыныштық туралы «Луньюй» трактатында бірқатар тұжырымдар бар. Адамгершілік – тыныштық байланысы туралы екі нақты мысалды келтіруге болады. Ұстаз айтты «Адамгершілігі жоқ адам ұзақ уақыт қиын жағдайда өмір сүре алмайды [сондай-ақ] ұзақ қуаныш сезімін сезе алмайды. Рақымды адам адамгершілікте тыныштық табады» [«Луньюй» IV]. Ұстаз айтты: «Танып білуші өзендерді жақсы көреді. Рақымды тауларды жақсы көреді. Танып білуші үнемі қозғалыста болады, рақымды тыныштықта болады. Танып білуші қуанышты, рақымды ұзақ өмір сүреді» [«Луньюй» VI, 23].

Кун Цзы адамгершілік(рақымдылық) адамға табиғатынан тән жасырын қабілет деп тұжырымдады. Ол әр адамның ішінде сақталып, өздігінен пайда болады. Тек оны шығаруға күш жұмсау керек. Ғұлама бұл пайымдауларын келесідей тұжырымдаған: «Адамдар бір күн бойы барлық күш жігерін адамгершілікке жұмсай ала ма? Мен бұл үшін күш-жүгері жетіспейтін адамдарды көрген жоқпын. Мүмкін осындай адамдар бар шығар, бірақ мен оларды кездестірген жоқпын» [«Луньюй» IV, 6]. Бірақ келесі тұжырымдамасында ұлы ғұлама қарама-қайшы ойды келтіреді: «Мен адамгершілікті жақсы көретіндерді көрген емеспін және рақымсыздықты жек көретіндерді де көрген жоқпын» [«Луньюй» IV, 6]. Бірақ осы қарама-қайшы екі тұжырымдаманы адамгершілік жалпы адамзатқа тән жасырын қабілет деген түсінік негізінде сәйкестендіруге болады. Адамгершілікке жету үшін бір маңызды әрекет жүзеге асыру керек: барлық адамдарға тән «ұлдық парыз бен үлкендерге деген ізет-құрмет» сезімі негізінде «өз-өзін жеңу керек» - *кэ цзи*. Демек, адамға қоғамға араласу үшін екі әрекетті жүзеге асыру қажет. Бұл – өз-өзін жеңу білу және ішкі үйлесімдікке жету. Тек осындай адам ғана өзгелерге адамсүйгіштік таныта алады. Ғұлама өзгелерге деген сүйіспеншілік тек адамгершілікті тұлға да пайда болуы мүмкін деп тұжырымдайды. «Рақымды адам өзінің қлыптасуын қаласа, өзгенің де қалыптасуына септігін тигізеді, өзінің табысқа жетуін қаласа, өзгенің де табысқа жетуіне себепші болады» [«Луньюй» VI, 30].

Конфуциандық гуманизм тұтас адамзаттың дамуындағы дәуірді қалыптастырды. Конфуций қоғамның санасында «абстрактты гуманизм» идеясын: «яғни өзгелерге қоғамда алатын орнына қарамастан, өзіңе сияқты, теңдік позициясынан қарау керек және өзгелер сүйіспеншілікке лайық екенін есте сақтау керек» - қалыптасуына еңбек сіңірді [9, 47].

Жэнь ұғымының шешуші түсіндірмесін, әрине, Қытай мәдениеті береді. Ал Қытай мәдениеті соңғы екі мыңжылдықта бұл ұғымның бастапқы екі мағынасы – «адамсүйгіштік» пен «адамгершілікті» таңдап, өзіне сіңірді. Бұл термин күні бүгінге дейін қолданылады, қытай тілінде «адамгершілікті» білдіретін басқа сөз жоқ. 1989 ж. Конфуций қорының құрметті кеңесшісі Чжоу Гучэн *жэнь* категориясының жаңа түсіндірмесімен сөз сөйледі. Оның ойынша, Конфуций түсінігіндегі бастапқы мағына: «Адам адам болуға міндетті» [1, 164].

Кун Цзы *жэнь* ұғымымен қатар, *сяо*(«ұлдық құрмет»), *ли* («қағидалар», «этикет»), *чжи* («ақыл», «білім»), *и* («әділдік», «парыз»), *чжун* («адалдық»), *дэ* («мораль»), *чи* («ұят»), *юн*

(«ілгері-кейін принципі») сияқты категориялар қалыптастырды.

Кун Цзы іліміндегі маңызды концепциялардың бірі – *сяо*. *Сяо* кішінің үлкенді сыйлауы, балалардың ата-аналарына бас июі. Мемлекет басқару ісінде ол осы концепцияға айырықша көңіл бөлді. Себебі мемлекеттің өзі – бір үлкен отбасы. Отбасында кішілер үлкендерді және ата-анасын сыйлау керек, ал олар өз кезегінде кішілерге қамқорлық таныту керек. Бұл ойларын Ұстаз келесідей тұжырымдаған: «Әкесінің көзі тірісінде, оның (баласының) талпынысын байқа; әкесі өлген соң, оның (баласының) мінез-құлқын байқа. Егер ол үш жыл бойы баласының Дао-Ақ жолынан шықпаса, онда мұны құрмет-қошемет деуге тұрарлық [6, т.1, 293]. Бұл жердегі әкесінің Дао-жолы – тек өмір жолы ғана емес, сонымен қатар мінез-құлқы, көзқарастары. Әкесінің өмірлік тілек-қалауларын орындау, оның өмірлік жолын ұстану – бұл біріншіден, ұрпақтар арасында мықты байланыс орнатады, екіншіден отбасылық дәстүрлерді құрметтеу арқылы, бүкіл қытай халқының дәстүрлерін құрметтеуді үйретудің тиімді әдісі болып табылады. *Сяо* ұғымының негізгі функционалдық қызметі де осы. Кун Цзы ұлдық құрмет туралы жиі айтқан, сонымен бірге ол ата-анаға тек қамқорлық қана емес, ізет, үлкен сүйіспеншілік танытуды дәріптеген. Ұстаз айтты – Әкемен немесе анамен сөйлескенде жұмсақ та кішіпейіл болғын. Егерде сенің ниетің олардың көңілінен шықпаса да, бәрібір құрметте – олардың еркіне қарсы келме [6, т.1, 295].

Қоғамның үйлесімді дамуында маңызды орын алатын тағы бір категория – *ли* (қағидалар, этикет, рәсім). Ғұлама «*жэнь*» адамгершіліктің мазмұны, ал «*ли*» - оны жүзеге асырудың жолы деп түсіндірген. Қоғамда бір ұрпақтан екінші ұрпаққа көшетін мұраны, игілікті, сақтау, оның мән-маңызын жете білу, Кун Цзы бойынша айтсақ, отбасында болсын, мемлекет көлемінде болсын әдеп-ғұыпты, салт-дәстүрлерді құрметтеу арқылы да жүзеге асыруға болады [3, 109].

Әрбір қоғам мүшесі туғаннан бастап, өмірінің соңына дейін Қағидаларды ұстану керек болған. Кун Цзы *ли* категориясы арқылы өз ілімінде мемлекет пен қоғамды бір-бірімен тығыз байланыстыра алды. Кун Цзы қалыптастырған қоғам мемлекетке қарсы тұра алмады, себебі олар ортақ құндылықтармен байланыстырылды. Бірақ бұл байланыста қоғам алдыңғы қатарда болды, биліктегілер *ли* принципін бұзған жағдайда қоғам оларға қысым көрсете алды.

Ұлы ойшыл қалыптастырған құндылық бағдар арасындағы айрықша мәнге ие болатыны – білімге деген құрмет. Ұстаз білім алуда шығу тегіне қарай ешкімге шек қоймаған. Ол адам-

дарды білімге құштарлығы бойынша сипаттаған: «Ең жоғарғы – туғаннан білімге иесі; одан кейінгісі – оқу барысында білім жинағандар; одан кейінгілер – оқуды қиындыққа ұшырағаннан кейін бастағандар». Сонымен қатар, ғұлама бір салада үлкен жетістіктерге жеткен адамдарды ерекше құрметтеген. Ол өзін «тәжірбиелі диканшымен» немесе «тәжірбиелі бағбанмен» салыстыра алмайтынын айтқан. Кун Цзы еңбек этикасына деген құрметті қалыптастырады – бұл конфуциандық мәдени аймақ халықтарының барлығына тән.

Осылайша, Кун Цзы Қытай өркениетіне орасан зор ықпал жасаған ғұлама ойшыл. Ғасырлар бойы оның философиялық пайымдаулары даналық пен кемелгерліктің қайнар көзі ретінде халық арасында сақталып келді. Бұл дәстүр болашақта өз жалғасын тауып, ұлы ғұламаның ғақлиялары мен адамзат қоғамы туралы тамаша ойлары Қытай өркениетінің дамуына септігін тигізері сөзсіз.

***

1. Переломов Л.С. Конфуций: «Лунь юй». Исслед., пер. с кит., коммент. М., 1998.

2. Переломов Л.С. Конфуцианство и современный стратегический курс КНР.- М.: Издательство ЛКИ, 2007.- 256с.

3. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. М., 1982.

4. Молдабаев Ж., Қасабек А. Шығыс философиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ унив., 2001. – 302 бет.

5. Семенов И.И. Конфуций. Я верю в древность. Сост., перевод и коммент.- М., 1998 – 384 с.

6. Әлемдік философиялық мұра. Ежелгі Шығыс философиясы. Т.1 - Алматы: Жазушы, 2005-560 б.

7. Әлемдік философиялық мұра. Шығыс философиясы. Оқу құралы – Алматы: Жазушы, 2009-480 б.

8. Әлемдік философиялық мұра. Философия тарихы. Т.14. – Астана: Аударма, 2006 – 488 б

9. Мартынов А.С. Конфуцианская личность и природа. – Проблема человека в традиционных китайских учениях. М., 1983.

***

В данной статье рассматривается роль Конфуцианского учения в духовной культуре китайского народа. Приводится анализ принципов Конфуцианского учения. Рассматривается данная Конфуцием интерпретация этих принципов в труде «Лунь юй».

***

The article examines the role of Confucianism in spiritual culture of Chinese people. We give the analysis of Confucius principles. We consider interpretation this principles of Confucius «Analects».

Момынқұлов Ж.Б.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР ЖӘНЕ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

Орталық Азия аймағы барған сайын әлемнің жетекші елдерінің қызығушылығын тудыруда. Мұның себебі аймақтың геосаяси және геоэкономикалық маңыздылығында жатыр. Орталық Азияда болып жатқан үдерістер аясында бір-қатар маңызды мәселелерге басымдық беріледі. Оларға Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, аумақтың интеграциялық және конфронтациялық әлеуеті, аймақтың өз келешегін өзі таңдауының мүмкіндігі, шетелдік серіктестердің ұстанымы жатады.

Қырғыздың ойшылы Шыңғыс Айтматов айтқандай, Орталық Азиялық немесе еуразиялық интеграция идеясы аймаққа тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін жаңа мүмкіншіліктер ашады. Алайда оқшаулылық, тым тұйықтық, шекарадағы қатаң кедергілер, алыс жатқан елдермен сауда жасау мен шикізат саласында асқан өзіншіл көзқарас сияқты құбылыстар әділетті қарым-қатынас құруға кедергі болды.

Орталық Азия ынтымақтастық ұйымы 1994 жылы бұрынғы Орталық Азиялық экономикалық қауымдастықтың орнына қайта құрылды.

Оның құрамына Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан мен Тәжікстан кірді. ОАЫҰ-на мүше мемлекеттер біртұтас экономикалық кеңістікті сақтылы түрде құру жөнінде келісілген шараларды жүзеге асыру үшін белгілі міндеттерді өз мойындарына алды. Бұған қоса, ұйым ортақ көліктік және байланыстық құрылым құру саласында ықпалдасуға, шекаралық және кедендік бақылау саласында келісілген саясат жүргізуге ерекше көңіл бөледі.

Қырғызстанда 2005 жылдан 2010 жылға дейінгі аралықта болған саяси астары бар қақтығыстар күллі аймақтағы жағдайға тікелей әсер етті. Оның үстіне Өзбекстанның «екі стандарт саясаты» да «отқа май құйғандай» болды. Кейбір мамандардың айтуынша, Өзбекстанның өзі «керітартпа саясат» ұстанып отыр: аймақтағы шиеленістердің көбісі өзбек жағының «қырсық мінезінен» туындап отыр. Десек те, соңғы бес жылда Өзбекстанның өзінде халықтың ішкі қарсылығының өскендігі байқалады.

Өзбек халқының демографиялық жарылысының салдарынан жергілікті экономика ауылдық аймақтардағы халықты тұрақты жұмыс пен